



11. યસ્ય જનનં તસ્ય મરણમ્



કથાના માધ્યમથી ઉપદેશ આપવાની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. આજે સંસ્કૃતસાહિત્ય વિશે આપણી પાસે જે માહિતી ઉપલબ્ધ છે, તેના આધારે વિચાર કરવામાં આવે, તો આ પરંપરાનો પ્રારંભ આર્યશૂરની જાતકમાલાથી થાય છે. તેમાં ભગવાન બુદ્ધના પૂર્વ જન્મની કથાઓ છે. પૂર્વના પોતાના વિવિધ જન્મોમાં બુદ્ધે ક્યાં અને કેવી રીતે ધર્મકાર્ય કર્યું હતું તે વિષયવસ્તુને લક્ષ્યમાં રાખીને આ કથાઓ ઘડવામાં આવી છે. એ પછી સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ઘણું કથાસાહિત્ય આવ્યું. આજે પણ આ કથાસાહિત્યમાં સતત વૃદ્ધિ થઈ રહી છે.

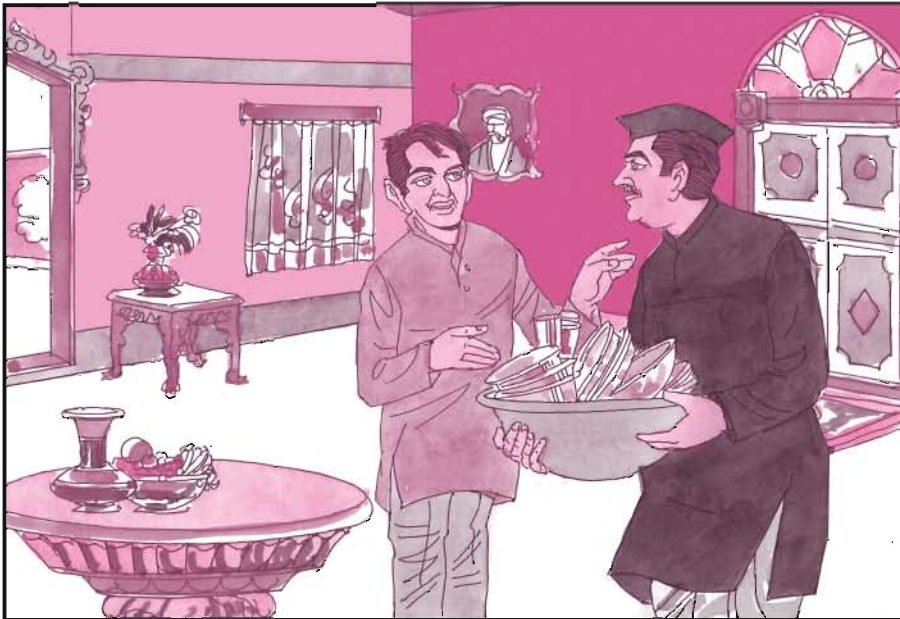
સંસ્કૃત કથાઓની એક વિશેષતા એ છે કે તેમાં પાત્રોનું જે નામકરણ હોય છે, તે પાત્રનાં કર્મ કે ગુણને વ્યક્ત કરીને તે-તે પાત્રના ચરિતને વર્ણવતું હોય છે. પ્રસ્તુત કથામાં જે બે પાત્રો છે, તેમાં એક વિક્તદાસ છે અને બીજું પાત્ર કૂટનાથ છે. વિક્તદાસ એટલે પૈસાનો ગુલામ અને કૂટનાથ એટલે કૂટનીતિનો સ્વામી. વિક્તદાસ પોતાના નામ પ્રમાણે પૈસાનો ગુલામ હોઈ લોભી તરીકે પ્રસ્તુત છે. જ્યારે કૂટનાથ પોતાના નામ પ્રમાણે કૂટનીતિ દ્વારા કોઈને પણ (અહીં લોભી વિક્તદાસને) પાઠ ભણાવનાર પાત્ર તરીકે પ્રસ્તુત છે.

સંસ્કૃતમાં એક સૂક્તિ છે - લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્। અર્થાત્ લોભ પાપનું કારણ છે. લોભ જુદી જુદી રીતનાં પાપ કરાવીને કેવી રીતે માણસને હાનિ પહોંચાડે છે તે આ કથા ઉપરથી સમજી શકાય છે. પાઠની વાક્યાવલિમાં વિશેષણ-વિશેષ્યના પ્રયોગ પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં છે અને તેમને ધ્યાનમાં લઈને વિશેષણ-વિશેષ્યના પ્રયોગની પદ્ધતિને પણ બરાબર રીતે જાણી શકાશે.

અસ્તિ વિક્તદાસો નામ પ્રભૂતલોભઃ સમૃદ્ધઃ કશ્ચિત્ વણિગ્જનઃ। તસ્ય કૂટનાથાભિધઃ વૈશ્યઃ પ્રાતિવેશિકઃ આસીત્।
 એકદા કૂટનાથેન ચિન્તિતં યદયં વિક્તદાસઃ ધનિકોઽપિ લુબ્ધો વર્તતે। અતઃ કેનાપિ ઉપાયેન મયા અસૌ વઙ્ચનીયઃ।
 એવં વિચાર્ય સઃ કૂટનાથઃ એકદા વિક્તદાસસ્ય ગૃહમુપગમ્ય અકથયત્, “ભોઃ શ્રેષ્ઠિન્, અસ્માકં બહવઃ કુટુમ્બિજનાઃ
 શ્વઃ અતિથયઃ ભવિષ્યન્તિ। તેષામર્થે ભોજનાદિનિર્માણાય કાનિચિત્ પાત્રાણિ કૃપયા મહ્યં યચ્છતુ। પરશ્વઃ તાનિ પ્રત્યર્પયિષ્યામિ।”

પ્રાતિવેશિકધર્મભાવેન વિક્તદાસઃ કૂટનાથાય પાત્રાણિ પ્રાયચ્છત્।

પાત્રોપયોગાવસાને કૂટનાથઃ પાત્રાણિ પ્રત્યર્પયિતું વિક્તદાસસ્ય ગૃહમગચ્છત્। તૈઃ પાત્રૈઃ સહ કૂટનાથઃ અન્યાનિ કાનિચિત્ લઘૂનિ નૂતનાનિ પાત્રાણિ અપિ તત્ર સ્થાપિતવાન્। લઘૂનાં નૂતનાનાં પાત્રાણાં દર્શનેન વિસ્મિતઃ વિક્તદાસઃ કૂટનાથમપૃચ્છત્, “ભો વયસ્ય ! એતાનિ પાત્રાણિ મમ ન સન્તિ।” કૂટનાથઃ અકથયત્ “મિત્ર ! યાનિ પાત્રાણિ ભવતા



દત્તાનિ તાનિ મમ ગૃહે રાત્રૌ પ્રસૂતાનિ । એતાનિ લઘૂનિ નૂતનાનિ પાત્રાણિ ભવતઃ પાત્રાણામપત્યાનિ સન્તિ ।”

અપત્યરૂપેણ નૂતનાનિ પાત્રાણિ સમ્પ્રાપ્ય વિક્તદાસઃ પ્રસન્નઃ જાતઃ ।

વ્યતીતેષુ કતિપયેષુ દિવસેષુ કૂટનાથઃ પુનરપિ વિક્તદાસં પાત્રાર્થં પ્રાર્થયત । પ્રદત્તેભ્યઃ પાત્રેભ્યઃ અપિ અધિકાનાં પાત્રાણાં લાભો ભવિષ્યતિ ઇતિ દુર્મત્યા પ્રેરિતો વિક્તદાસઃ તસ્મૈ સર્વાણિ ઇષ્ટાનિ પાત્રાણિ દત્તવાન્ ।

વ્યતીતેઽપિ એકમાસે યદા કૂટનાથઃ પાત્રાણિ ન પ્રત્યર્પિતવાન્ તદા ચિન્તામાપન્નઃ વિક્તદાસઃ કૂટનાથગૃહં ગત્વા સ્વકીયાનિ પાત્રાણિ અયાચત । કૂટનાથઃ સશોકમ્ અકથયત્, “ભવતઃ સર્વાણિ પાત્રાણિ મૃતાનિ” ।

વિક્તદાસઃ કોપાવિષ્ટઃ સન્ અકથયત્ “એવં કથં ભવેત્ । ભો વઙ્ચક ! ત્વં મિથ્યા વદસિ । નિર્જીવાનાં પાત્રાણાં મરણં કથં સમ્ભવતિ ?”

કૂટનાથઃ ધૈર્યમવલમ્બ્ય શાન્તવચસા અવદત્, “મહોદય ! યદિ પાત્રાણાં જન્મ ભવતિ, તર્હિ તેષાં મરણમપિ ભવતિ । પૂર્વં જાતાનિ પાત્રાણિ ભવતઃ ગૃહે વિલસન્તિ । યાનિ પાત્રાણિ ભવદ્ધિઃ દત્તાનિ તાનિ મમ ગૃહે મૃતાનિ । તત્ર અહં કિં કર્તું સમર્થઃ । પશ્ય,

જન્મ ભવતિ પાત્રાણાં મરણે સંશયઃ કથમ્ ।

જગતિ યત્સમુત્પન્નં નશ્યતિ સર્વથા ધ્રુવમ્ ॥”



ટિપ્પણ

નામ : (પુંલિંગ) પ્રાતિવેશિક પડોશી વૈશ્યઃ વણિક ધનિકઃ પૈસાદાર, ધનવાન અતિથિઃ મહેમાન (જેના આવવાની તિથિ નક્કી હોતી નથી, તે અતિથિ છે.) વઙ્ચકઃ ઠગ

(સ્ત્રીલિંગ) મિથ્યા ખોટું, જુઠું દુર્મતિઃ ખરાબ બુદ્ધિ, ખોટી મતિ

સર્વનામ : મહ્યમ્ મારા માટે, મારા કાજે તૈઃ (પું. નપું.) તેમના દ્વારા, તેઓથી અન્યાનિ (નપું.) બીજાં એતાનિ (નપું.) આ બધાં ભવતા આપના દ્વારા સર્વાણિ (નપું.) બધાં યાનિ (નપું.) જે (બ.વ.)

વિશેષણ : કૂટનાથાભિધઃ યથાર્થાભિધાનઃ વૈશ્યઃ (પ્રાતિવેશિકઃ) કૂટનાથ નામનો, નામના અર્થ પ્રમાણેનો, વાણિયો (પડોશી) કાનિચિત્ (પાત્રાણિ) કેટલાંક (વાસણો), કેટલાંક (વાસણોને) તૈઃ (પાત્રૈઃ) તે (પાત્રો) દ્વારા અન્યાનિ કાનિચિત્ લઘૂનિ નૂતનાનિ (પાત્રાણિ) બીજાં કેટલાંક, નાનાં, નવાં (વાસણો) લઘૂનાં નૂતનાનામ્ (પાત્રાણામ્)

યસ્ય જનનં તસ્ય મરણમ્

નાનાં, નવાં (વાસણોનું) **સ્વકીયાનિ (પાત્રાણિ)** પોતાનાં (વાસણો) **અધિકાનામ્ (પાત્રાણામ્)** વધારે (પાત્રો)નો **સર્વાણિ ઇષ્ટાનિ (પાત્રાણિ)** બધાં ઇષ્ટેલાં (પાત્રો)ને, બધાં જોઈતાં હતાં તે (વાસણો)ને **નિર્જીવાનામ્ (પાત્રાણામ્)** નિર્જીવ (વાસણો)નું **જાતાનિ (પાત્રાણિ)** ઉત્પન્ન થયેલાં (વાસણો), જન્મેલાં (વાસણો)

અવ્યય : પરશ્વ : પરમ દિવસ **પુનરપિ** ફરી પણ **કથમ્** કેવી રીતે, કેમ **હિ** નિશ્ચયનો અર્થ આપે છે. **સર્વથા** બધી રીતે **ધુવમ્** ચોક્કસ

સમાસ : પ્રભૂતલોભઃ (પ્રભૂતઃ લોભઃ યસ્ય સઃ - બહુગ્રીહિ) । વણિગ્જનઃ (વણિક્ ચ અસૌ જનઃ - કર્મધારય) । કૂટનાથાભિધઃ (કૂટસ્ય નાથઃ (કૂટનાથઃ, ષષ્ટી તત્પુરુષ), કૂટનાથઃ અભિધા યસ્ય સઃ - બહુગ્રીહિ) । યથાર્થાભિધાનઃ (યથાર્થમ્ અભિધાનં યસ્ય સઃ - બહુગ્રીહિ) । કુટુમ્બજનાઃ (કુટુમ્બી ચ અસૌ જનઃ, તે - કર્મધારય) । અતિથિઃ (ન વિદ્યતે તિથિઃ યસ્ય સઃ - બહુગ્રીહિ) । ભોજનાદિનિર્માણાય (ભોજનાદીનાં નિર્માણાય - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । પ્રાતિવેશિકધર્મભાવેન (પ્રાતિવેશિકસ્ય ધર્મઃ (પ્રાતિવેશિકધર્મઃ, ષષ્ટી તત્પુરુષ), પ્રાતિવેશિકધર્મસ્ય ભાવઃ, તેન - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । વિક્તદાસઃ (વિક્તસ્ય દાસઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । કૂટનાથઃ (કૂટસ્ય નાથઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । પાત્રોપયોગાવસાને (પાત્રાણામ્ ઉપયોગઃ (પાત્રોપયોગઃ, ષષ્ટી તત્પુરુષ), પાત્રોપયોગસ્ય અવસાનમ્, તસ્મિન્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । અપત્યરૂપેણ (અપત્યં રૂપં યસ્ય સઃ, તેન - બહુગ્રીહિ) । એકમાસે (એકઃ ચ અસૌ માસઃ, તસ્મિન્ - કર્મધારય) । કૂટનાથગૃહમ્ (કૂટનાથસ્ય ગૃહમ્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । સશોકમ્ (શોકેન સહિતં યથા સ્યાત્ તથા - અવ્યયીભાવ) । કોપાવિષ્ટઃ (કોપેન આવિષ્ટઃ - તૃતીયા તત્પુરુષ) । શાન્તવચસા (શાન્તમ્ ચ તદ્ વચઃ, તેન - કર્મધારય) ।

કૃદંત : (સં.ભૂ.કૃ.) વિચાર્ય વિચારીને **ઉપગમ્ય** પાસે જઈને (ક.ભૂ.કૃ.) ચિન્તિતમ્ વિચાર્યું **પ્રેરિતઃ** પ્રેરાયેલો **વિસ્મિતઃ** આશ્ચર્ય પામ્યો. આશ્ચર્ય પામેલો. **જાતઃ** થયો. બન્યો. **દત્તવાન્** આપ્યા. **પ્રત્યર્પિતવાન્** પાછાં આપ્યાં. **પ્રસૂતાનિ** જન્મેલાં (વિ.કૃ.) **વજ્વનીયઃ** ઠગવો-છેતરવો જોઈએ. (હે.કૃ.) **પ્રત્યર્પયિતુમ્** પાછાં આપવા માટે

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (પરસ્મેપદ) **દા > યચ્છ** (યચ્છતિ) આપવું **સમ્ + ભૂ** (સંભવતિ) હોવાની કે થવાની શક્યતા હોવી **વિ + લસ** (વિલસતિ) વિલસવું, શોભવું

(આત્મનેપદ) **યાચ્** (યાચતે) માંગવું

દશમ ગણ (આત્મનેપદ) **પ્ર + અર્થ** (પ્રાર્થયતે) પ્રાર્થના કરવી, માંગવું

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : પ્રભૂતલોભઃ ખૂબ લોભી **ભોજનાદિનિર્માણાય** ભોજન વગેરે બનાવવા માટે **પ્રત્યર્પયિષ્યામિ** પાછાં આપી દઈશ. **પ્રાતિવેશિકધર્મભાવેન** પાડોશીનો ધર્મ છે એવી ભાવનાથી **પાત્રોપયોગાવસાને** પાત્રોનો ઉપયોગ પતી જાય પછી **તત્ર સ્થાપિતવાન્** ત્યાં મૂકી દીધાં. ત્યાં રાખી દીધાં. **રાત્રો પ્રસૂતાનિ** રાત્રે જન્મ્યાં. **અપત્યરૂપેણ** સંતાનરૂપે **વ્યતીતેષુ કતિપયેષુ (દિવસેષુ)** કેટલાક (દિવસો) વીતી ગયા ત્યારે **વ્યતીતે અપિ એકમાસે** એક મહિનો વીતી ગયા પછી પણ **ન પ્રત્યર્પિતવાન્** પાછાં આપ્યાં નહિ. **ચિન્તામાપનઃ** ચિન્તાને પામેલો, ચિન્તિત થયેલો **સશોકમ્** શોક સાથે **કોપાવિષ્ટઃ** સન્ ગુસ્સે ભરાઈને, ગુસ્સે થઈને. **એવં કથં ભવેત્** આવું કેવી રીતે બની શકે ? **ધૈર્યમવલમ્બ્ય** ધીરજ ધારણ કરીને **ભવતઃ ગૃહે વિલસન્તિ** આપના ઘરમાં શોભે છે. **જગતિ** જગતમાં **યત્સમુત્પન્નમ્** જે ઉત્પન્ન થયેલું છે **નશ્યતિ** નાશ પામે છે.

2. સંધિ : વિક્તદાસો નામ (વિક્તદાસઃ નામ) । ધનિકોઽપિ (ધનિકઃ અપિ) । લુબ્ધો વર્તતે (લુબ્ધઃ વર્તતે) । પુનરપિ (પુનઃ અપિ) । લાભો ભવિષ્યતિ (લાભઃ ભવિષ્યતિ) । વ્યતીતેઽપિ (વ્યતીતે અપિ) । પ્રેરિતો વિક્તદાસઃ (પ્રેરિતઃ વિક્તદાસઃ) ।

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

- (1) वित्तदासः धनिकोऽपि कीदृशः आसीत् ? ☐
 (क) सन्तुष्टः (ख) उदारः (ग) लुब्धः (घ) असन्तुष्टः
- (2) कूटनाथस्य गृहे के अतिथयः भविष्यन्ति ? ☐
 (क) कुटुम्बजनाः (ख) प्रातिवेशिकाः (ग) साधवः (घ) ग्रामजनाः
- (3) वित्तदासः कूटनाथाय केन भावेन पात्राणि प्रायच्छत् ? ☐
 (क) मात्रधर्मभावेन (ख) दयाभावेन (ग) मित्रधर्मभावेन (घ) प्रातिवेशिकधर्मभावेन
- (4) कूटनाथः कदा पात्राणि प्रत्यर्पयितुं वित्तदासस्य गृहम् अगच्छत् ? ☐
 (क) भोजनावसाने (ख) पात्रोपयोगावसाने (ग) कार्यावसाने (घ) आगामिनि दिवसे
- (5) किं सम्प्राप्य वित्तदासः विस्मितः अभवत् ? ☐
 (क) पुरातनानि पात्राणि (ख) अर्वाचीनानि पात्राणि
 (ग) नूतनानि पात्राणि (घ) गुरूणि पात्राणि
- (6) भवतः सर्वाणि पात्राणि मृतानि । - एतत् वाक्यं कः वदति ? ☐
 (क) कूटनाथः (ख) वित्तदासः (ग) कूटमतिः (घ) वित्तनाथः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां प्रकोष्ठगतस्य योग्यरूपेण उत्तरं लिखत ।

- (1) अस्ति वित्तदासो नाम प्रभूतलोभः वणिग्जनः। (समृद्ध)
- (2) कानिचित् लघूनि पात्राण्यपि तत्र स्थापितानि। (नूतन)
- (3) कतिपयेषु दिवसेषु कूटनाथः पुनरपि वित्तदासं पात्रेभ्यः प्रार्थयते। (व्यतीत)
- (4) तस्मै पात्राणि दत्तवान्। (सर्व, इष्ट)
- (5) कूटनाथः अकथयत्। (सशोक)

3. एकवाक्येन संस्कृतभाषायां उत्तरत ।

- (1) कूटनाथः किमर्थं पात्राणि अयाचत ?
- (2) किं सम्प्राप्य वित्तदासः प्रसन्नः सञ्जातः ?
- (3) कूटनाथगृहं गत्वा वित्तदासः किम् अयाचत ?
- (4) निर्जीवानां पात्राणां किं न सम्भवति ?
- (5) किं सर्वथा नश्यति ?

4. अधोलिखितानां पदानां कृदन्तप्रकारं लिखत ।

- | | | | |
|----------------|-------|---------------------|-------|
| (1) लुब्धः | | (2) प्रत्यर्पयितुम् | |
| (3) दत्तानि | | (4) वञ्चनीयः | |
| (5) सम्प्राप्य | | (6) आपन्नः | |

5. સન્ધિ પ્રયોજયત ।

- (1) વિક્તદાસઃ નામ
- (2) કઃ ચિત્
- (3) ધનિકઃ અપિ
- (4) શ્વઃ અતિથયઃ
- (5) વિક્તદાસઃ તસ્મૈ

6. રેખાઙ્કિતાનાં પદાનાં સ્થાને પ્રકોષ્ઠાત્ ડચિતં પદં ચિત્વા પ્રશ્નવાક્યં રચયત ।

(કદા, કુત્ર, કૈઃ, કસ્ય, કેષામ્, કઃ)

- (1) પાત્રૈઃ સહ અન્યાનિ પાત્રાણિ સ્થાપિતાનિ ।
- (2) પાત્રાણિ રાત્રૌ પ્રસૂતાનિ ।
- (3) કૂટનાથઃ પાત્રેભ્યઃ પ્રાર્થયત ।
- (4) પાત્રાણિ ભવતઃ ગૃહે વિલસન્તિ ।
- (5) પાત્રાણાં જન્મ ભવતિ ।

7. સૂચનાનુસારં શબ્દરૂપં લિખત ।

	શબ્દ	લિઙ્ગ	વિભક્તિ	વચન
ડદાહરણમ્ - નૂતનાનિ	નૂતન	નપુંસકલિઙ્ગમ્	પ્રથમા-દ્વિતીયા	બહુવચન
(1) પાત્રાણામ્
(2) ડપાયેન
(3) રાત્રૌ
(4) દિવસેષુ
(5) મયા

8. કિયાપદં વર્તમાનકાલે પરિવર્ત્ય વાક્યં પુનઃ લિખત ।

- (1) કૂટનાથઃ વિક્તદાસમ્ અકથયત્ ।
- (2) કુડુમ્બિજનાઃ અતિથયઃ ભવિષ્યન્તિ ।
- (3) વિક્તદાસઃ કૂટનાથાય પાત્રાણિ પ્રાયચ્છત્ ।

9. માતૃભાષાયામ્ ડત્તરત ।

- (1) કૂટનાથે વિક્તદાસને છેતરવા માટે કઈ યોજના બનાવી ?
- (2) વિક્તદાસે કૂટનાથને બીજી વાર પાત્રો શા માટે આપ્યાં ?

પ્રવૃત્તિ

- લોબને કારણે થતી હાનિને સૂચવતી આવી બીજી વાર્તાઓ ઁકત્ર કરો.
- લોભ વિશેની અન્ય ભાષાઓમાં મળતી કહેવતોનો સંગ્રહ કરો.